

Криворіжжя в роки війни: як це було...

**КЗК "Міська бібліотека для дорослих" КМР
Інформаційно-бібліографічний відділ ЦБ**

Криворіжжя в роки війни: як це було...

**Рекомендаційний список літератури
до 75-річчя визволення Кривого Рогу**

Укладач Каратєєва Л.В.

**м. Кривий Ріг
2019 р.**

Від упорядника.

Рекомендаційний список літератури «Криворіжжя в роки війни: як це було...» з циклу «Криворіжжя» присвячений 75-ї річниці визволення Кривого Рогу від нацистських загарбників.

Видання містить текстовий матеріал з викладення історичних події 1941-1944 років на Криворіжжі, який базується на дослідженнях істориків Стецкевича В.В. та Мельника О.О.

Матеріал у виданні розташований за розділами «Початок війни», «Окупаційний «новий порядок», «Криворізький Голокост», «Рухи Опору», «Визволення Кривого Рогу». Розділи доповнюються бібліографічними списками.

Видання буде корисним бібліотекарям, вчителям, студентам та учням, всім, хто цікавиться історією рідного краю.

ПОЧАТОК ВІЙНИ.

Оголошення про напад Німеччини було призначено на 12 годину дня 22 червня. Документи свідчать, що тисячі криворіжців слухали звернення до радянського народу В.М. Молотова (в той час – першого заступника Голови Ради

Народних Комісарів СРСР) в якому він офіційно оголосив про віроломний напад Німеччини та оголошення нею війни СРСР.

Мітинги й збори, що прокотилися басейном 22-25 червня – від Інгулецьких копалин на його півдні й до північних теренів – аж за яблуневі сади Веселих Тернів і до рудника ім. Леніна, – свідчили, що спільнота міста не лише засуджує агресію, але й демонструє свою готовність стати на захист Батьківщини!

Протягом перших двох днів від початку війни в Кривому Розі відбулося 294 мітинги, на яких були присутні 52 тисячі містян. Публічна реакція населення Кривого Рогу на звістку про початок війни була виразно патріотична; ознак паніки й деморалізації зафіксовано не було; натомість відзначилися висока мобілізаційна готовність і однастайний патріотизм. Гірники брали зобов'язання виконувати по 2-3 денні норми, жінки обіцяли змінити в заботах чоловіків, які пішли на фронт, учні шкіл – допомогти колгоспникам зібрати урожай.

Готовність нищити ворога продемонстрували воїни 131-го винищувального авіаційного полку, 295-ї авіаційної бази, 147 стрілецька дивізія 7-го армійського корпусу, які дислокувалися на Криворіжжі.

Вже 23 червня в місті було оголошено мобілізацію військовозобов'язаних запасу. Явка була високою і почасти навіть перевищувала 100 відсотків. Призваних військкоматами криворіжців направляли як до резервних з'єднань, так і, як поповнення, до фронтових підрозділів. З 22 червня й до 13 серпня Кривбас дав діючій Армії 15-17 тис. воїнів, що складало 20-25 відсотків від кількості населення призовних вікових категорій, а таких тут було не більше 60 тисяч.

Одночасно, з початком масової мобілізації, місто було переведено на воєнний стан, що вносило в життя містян такі поняття, як залучення громадян до трудової повинності для виконання оборонних споруд, охорони шляхів сполучень, засобів зв'язку, електростанцій, мостів тощо; вилучення транспортних засобів; регулювання часу роботи закладів і підприємств, у тому числі театрів, кіно; організацію всіякого роду зборів, маніфестацій, обмеження вуличного руху; а також встановлення норми продажу населенню продовольчих і промислових товарів; виселення осіб, визнаних соціально небезпечними, а також заборону в'їзду та виїзду в такі місцевості.

Патріотичне піднесення криворіжців відобразилося на зростанні видобутку руди та перевиконанні планових завдань провідними підприємствами басейну. 25 червня Кривбас достроково виконав піврічне завдання, а О. Семиволос – план за 1,5 року. Багато гірників виконували 2,5-3 змінних норми. Почин гірників підтримали представники усіх промислових підприємств басейну. Взірці трудової звитяги демонстрували й металурги, коксохіміки, машинобудівники, залізничники.

Однак, в умовах воєнної плутанини червня-липня 1941 року вся добута руда не була вивезена і дісталася окупантам (всього 1,6 млн. тонн).

На багатьох підприємствах Кривого Рогу розпочато випуск оборонної продукції, створюються ремонтні бригади для відновлення техніки та озброєння.

Переведенню економіки Криворіжжя на воєнні рейки сприяли й радикальні зміни в організації та режимі робочого часу. З 27 червня

1941 р. усе місто перейшло на 11-годинний робочий день при 6-денному робочому тижні, відмінялися відпустки і замінялися грошовою компенсацією, заборонялося з власної ініціативи змінювати місце роботи.

З початком навали почали інтенсивно експлуатувати недобудований військовий аеродром спеціального призначення, який був розташований в районі колишнього села Катеринівка та шахти «Валявко-2», тобто там, де нині знаходиться кар'єри гірничозбагачувальних комбінатів – Південного й Новокриворізького.

Розпочата загальна та обов'язкова підготовка населення протиповітряній та протихімічній обороні, а з 6 липня – створення полків народного ополчення і формування винищувального батальйону. Масово долучалося місцеве населення, практично всіх вікових категорій, у тому числі й жіноцтво, студенти та старшокласники, й до будівництва різноманітних оборонних споруд безпосередньо для військових з'єднань Південного фронту.

В перші дні серпня, коли місто реально перетворилося на прифронтове, ввели режим комендантського часу з його жорсткими вимогами від пересування містом лише у визначені наказом години до світломаскування й обов'язкової наявності в громадян і військовослужбовців спеціальних перепусток і документів, які посвідчують особу.

Доповнювали картину прифронтового міста стаціонарний й евакогоспіталі; у липні 1941 р. їх тут було мінімум 5 – на 800 ліжок у корпусах гірничорудного інституту по вул. Пушкіна, 37, на 400 місць – у приміщенні педагогічного інституту (на пл. Сталіна, нині Визволення) та на 200

ліжок у приміщенні школи № 8 по вул. Первомайській, у корпусах міських лікарень № 1 та 2 тощо.

25 липня було припинено випуск практично всіх багатотиражок Криворіжжя. Натомість міська газета «Червоний гірник» видавалася регулярно. Домінуючими стали на її шпальтах теми про зв'язку й ратну працю криворіжців задля зміцнення обороноздатності країни, про допомогу діючій армії та готовність узяти до рук зброю, листи тих, хто пішов на фронт тощо.

З наближенням фронту міський і районні (у місті) виконавчі комітети Рад депутатів трудящих, партійні комітети перейшли на цілодобову «фронтową вахту»: вони перетворилися на своєрідні оперативні штаби, які забезпечували життєдіяльність міста і у взаємодії з командуванням Південного фронту, надавали йому різноманітну допомогу.

В ніч з 8-го на 9 липня 1941 р. ворожа авіація вперше піддала місто бомбардуванню. Підрозділи радянських льотчиків запекло билися з переважаючими силами ворога, прикриваючи місто з повітря. В одній з ескадрилій почав свою фронтову службу молодший лейтенант Олексій Маресьєв, майбутній Герой Радянського Союзу.

Коли фронт наблизився, жителі міста вийшли на будівництво оборонних споруд. Тільки в районі села Широкого з їх участю було створено 20 командних пунктів та встановлено близько 500 вогневих точок. Часто зводити оборонні споруди потрібно було під артилерійським та авіаційним обстрілом ворога.

З 13 липня розпочалась вибіркова евакуація, відповідну директиву підписав 30 червня 1941 року командувач Південного фронту генерал армії І.В. Тюленєв. В місті було створено оперативну групу з питань евакуації промислових об'єктів міста й усього, що з ними пов'язано – від обладнання й устаткування до людей. Організована кампанія з евакуації розпочалась не раніше 7 серпня, коли Державний комітет оборони прийняв рішення про евакуацію з правого берега Дніпра найпотужніших підприємств Наркомату чорної металургії та турбогенераторів і котлів електростанцій. До переліку таких потрапили Криворізький металургійний завод та Криворізька електростанція (КРЕС). Відповідно до цього рішення, в ніч на 8 серпня 1941 р. Народний Комісар чорної металургії СРСР І.Ф. Тевосян і віддав наказ про зупинку металургійного заводу, який до останнього моменту давав країні метал, і евакуацію його обладнання на Урал – до м. Нижній Тагіл. До металургів і коксохіміків долучилися усі без винятку гірничо-видобувні підприємства басейну. Все обладнання, яке не було можливості або часу евакуювати підлягало знищенню. Так, група фахівців металургійного заводу виконала надзвичайно важливе завдання – вони вивели із ладу всі три доменні печі заводу. Спосіб було вибрано простий, але вельми надійний: усі печі на «повному ході» зупинили, але гарячий метал, що їх наповнював не «випустили», а залишили всередині; згодом він охолонув і утворив металевий «корк», який не давав шансів ворогові оживити доменні печі. Копри та надшахтні будівлі були підірвані.

Евакуація на Криворіжжі охопила не лише його промислові об'єкти. Відповідно до інструкції спеціального Комітету СРСР з евакуації ця кампанія охоплювала усі державні установи, правоохоронні органи, банки, лікарні та їх персонал і лікарське обладнання, навчальні заклади, науково-дослідний інститут гірництва, геологорозвідувальні експедиції, залізничні депо, увесь рухомий склад, локомотиви, міський архів і театр тощо. Особливий пріоритет надавався

евакогоспіталям.

Загалом евакуаційна кампанія на Криворіжжі проходила в складних умовах. Особливо після 10 серпня, коли лінія фронту практично впритул наблизилася до басейну й місто постійно зазнавало авіанальотів ворожих армاد. Як згадує генерал-полковник К.С.Грушевий в критичний момент, коли в місті вже чулася стрілянина, до Кривого Рогу прибув перший заступник начальника політуправління Південного фронту полковий комісар Л.І. Брежнєв. Саме він і допоміг відправили на схід останні ешелони та автоколони.

Евакуація спричинила серйозні демографічні зрушення в усьому басейні – чималий прошарок населення міста знявся з насиджених місць і організовано рушив в далекий тил. Переважали головню номенклатурні кадри, інженерно-технічні робітники, керівний склад провідних підприємств і закладів міста, інтелігенція, митці тощо; а втім були серед них і кваліфіковані робітники та члени їх родин. Були й такі, хто самотужки вирушив у дорогу. Частіше за все вони подавалися на

село – на малу Батьківщину, поближче до родичів і землі-годувальниці.

Однак, чимала кількість населення залишилась в місті (більше 120 тис. криворіжців). Звичайно були серед них і ті, кого спеціально відрядили організовувати рух опору. Принаймні достеменно

відомо, що саме з таким завданням тут діяли В. Сінгірцов, Ю. Козаченко, Б. Шангін, Г. Седнєв та інші.

Дояр, Л.В. Про війну – мовою документів (на матеріалах Музею історії Криворізького національного університету) / Л.В. Дояр // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III .-Кривий Ріг, 2013.-С.118-126.

Кривий Ріг: лихоліття 1941-1945 рр.: історичні нариси / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич, Є.М. Левченко.- Кривий Ріг: видав. центр ДВНЗ «КНУ», 2016.-521 с.

Кривий Ріг: пам'ять міста 1941-1945 рр. у документах і матеріалах / В.В. Стецкевич, В.О. Шайкан, Р.П. Шляхтич та ін.- Кривий Ріг: Видав. центр ДВНЗ «КНУ», 2018.-480 с.

Мельник, А. Криворожье: в пламени войны (1941-1944) / А. Мельник .- Кривой Рог: Дионис, 2014.-232 с.

ОКУПАЦІЙНИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК».

Нацисти увійшли в Кривий Ріг 14 серпня 1941 року з боку залізничного вузла Довгинцеве та району Змичка. Майже відразу вони створили окупаційні органи управління. Спочатку влада належала 538 польовій комендатурі, яку очолював майор Реглер. Крім того, в місті була створена система німецьких репресивно-каральних органів -

гестапо, охоронна поліція, кінний поліцейський полк, 23-й латвійський поліцейський батальйон, 130-й поліцейський батальйон, 159-й козацький батальйон охорони, 1-й ескадрон поліції, 2-й кінний відділ поліції, 3-тя рота поліцейського батальйону забезпечення. Крім того, відомо, що каральні акції в місті здійснював і так званий «Калмицький кавалерійський корпус».

Військова влада в українських містах зазвичай діяла лише в перші місяці окупації, та в подальшому не могла забезпечити повноцінне управління. Тому 15 листопада 1941 року на території рейхскомісаріату «Україна» поряд з військовим вводиться окупаційне (німецьке) цивільне управління. В Кривому Розі представниками такого інституту влади були штадткомісаріати. Паралельно йшло формування й місцевих органів влади, а точніше – міської управи. Відомо, що така в Кривому Розі протягом 1941 року була під контролем представників ОУН(Б). Першим бургомістром Кривого Рогу був Сергій Шерстюк . Під його керівництвом міська управа та оунівське підпілля розгорнуло найбільш активну діяльність. Арешт С. Шерстюка в грудні 1941 року став сигналом для зміни складу міської управи. Взимку 1942 року Криворізьким бургомістром став О. Бусурманов. Саме в такий спосіб, міську управу було позбавлено націоналістичного впливу і вона поступово стає виразно допоміжним органом німецької адміністрації.

Для налагодження життя в місті німецькій владі та українській місцевій адміністрації необхідно було вирішити ряд нагальних проблем: стабілізувати ціни на продукти харчування; забезпечити населення робочими місцями; вирішити земельне питання; налагодити житлово-побутові умови; підтримувати в належному стані комунікації та громадські об'єкти міста; налагодити культурно-просвітнє життя в Кривому Розі тощо. Так, вже 5 вересня 1941 року польовий комендант м. Кривого Рогу майор Реглер видав наказ про встановлення межі найвищих цін на продукти харчування, які не можна було перевищувати. В більшості своїй нові ціни повинні були відповідати довоєнним.

Не дивлячись на всі заборони та залякування, стабілізувати ситуацію з продуктами харчування та товарами широкого вжитку не вдалось. Про це свідчить той факт, що в місті починає запроваджуватись карткова система. Продуктові картки мали право отримувати працівники підприємств, установ, організацій та держгоспів міста, а також тимчасові робітники та робітники інших об'єднань, які мали ліцензії затверджені міським комісаром (працівники театру, хорової капели, капели бандуристів тощо).

Для вирішення харчового забезпечення, в першу чергу німецької армії, а вже потім населення міста та навколишніх сіл, запроваджується систему кооперативного постачання продуктів. Її суть була в тому, що селяни повинні були здавати до кооперативу залишки продуктів, а вже кооперативи за встановленими цінами ці продукти розподіляли.

На Криворіжжі в роки окупації найбільшим був кооператив під доволі таки промовистою назвою «Нове життя». Він був заснований в місті 26 вересня 1941 року. І вже за рік став не просто мережею споживчих крамниць, а підприємством яке охоплювало інші, окрім торгівлі, ділянки міського життя. До початку осені 1942 року в місті були створені і підпорядковані кооперативу слюсарно-механічна, кравецька, взуттєва, художня, дзеркальна, скульптурна та ряд інших майстерень.

Свідчення Лідії Микитівни Венгер дають уявлення про реальний стан справ з продуктами харчування серед місцевого населення. Для того аби вижити, містянам необхідно було йти на ринок та здійснювати прямий обмін товарів та послуг. Так, за хромові чоботи можна було

отримати дві тонни вугілля, за вишукані панчохи давали два кілограми вершкового масла. Також продуктами харчування розраховувались за послуги. За перероблене зимове пальто можна було отримати дві буханки кукурудзяного хліба.

В межах міста працювала риболовецька артіль (село Карачуни), артіль «Хімпром» яка виробляла фарби, колісну мазь та інші продукти, артіль «Гірпром» – сурик, та артіль «Будівельник» (с. Лозуватка). Крім того на початок жовтня 1941 року в Кривому Розі працювало 76 приватних майстерень та 30 підприємств серед яких: чавуно-ливарний завод по вул. Українській, ковальсько-ремонтна майстерня, хутряна фабрика, завод «Металіст». Діяла в місті і власна електростанція – КРЕС.

В роки окупації міста формувался й приватний сектор, до якого належали чисельні дрібні стаціонарні та пересувні торгівельні об'єкти, заклади громадського харчування, їдальні, кафе, ресторани, пивниці, закуочні тощо. Частина приватників не реєструвалась і діяла нелегально або напівлегально. Загалом у роки окупації в Кривому Розі діяло 65 підприємств та 47

різноманітних організацій. Вони повинні були забезпечувати як окупаційну владу, так і давали змогу виживати місцевому населенню. Мешканці міста розуміли: повернення радянської влади «відкладалось» на невизначений час і тому більшість з них почали активно шукати шляхів до виживання в умовах окупації. Одним з існуючих шляхів було влаштування на роботу задля отримання зарплати та продуктових карток.

Але найбільш важливим для окупаційної влади було налагодження роботи гірничорудних підприємств Кривбасу. Для відновлення цих підприємств залучались іноземні спеціалісти, а їм допомагали місцеві мешканці та інженери. Так, 15 грудня 1941 року видала першу вагонетку бурого вугілля шахта «Albrecht rutger» товариства «Південь». А в серпні 1942 року в місті діяв трест «Руда», а також копальня «Кривий Ріг» та три копальні «Саксагань». Проте, досягти хоча б довоєнного рівня видобутку руди окупантам так і не вдалось. Це пояснюється з одного боку, саботажем місцевого населення, яке в більшості не бажало активно співпрацювати з німцями незважаючи на ризик потрапити до концтабору. А з іншого боку ще й тим, що багато шахт басейну були «капітально» знищені відступаючими радянськими військами.

Окупаційний режим намагався налагодити мінімальний рівень комунальних умов для населення. Робилося це не задля блага містян, а, виключно, через побоювання розповсюдження інфекційних хвороб.

Якість води, яку отримували мешканці, в більшості не відповідала санітарним нормам. Врешті це змушені були визнати і очільники міста. 12 березня 1942 року в газеті «Дзвін» з'явилося оголошення в якому населення закликали перед вживанням обов'язково кип'ятити воду. Складніше було з електроенергією. Протягом окупації в місті постійно відчувався її брак - в одному приміщенні дозволялось користуватись лише однією лампою. Не менш важкою в місті була й ситуація з різними видами палива.

Загалом, в роки окупації в Кривому Розі обмежено але все-таки працювало комунальне господарство. Працювали і заклади охорони здоров'я. Відділу охорони здоров'я підпорядковувались 12 медичних закладів. Для всього працюючого населення вводились так званий лікарняний податок та податок на охорону здоров'я. За рахунок цих податків повинні були оплачуватись лікарняні та утримуватись заклади охорони здоров'я.

Однією з особливостей німецького «нового порядку» була спроба штучно його легітимізувати. У тому числі і шляхом намагання довести місцевому населенню, що нова влада краща за радянську і прагне зробити все для налагодження мирного життя. Причому ця теза нав'язувалась українцям через пропаганду та агітацію практичними виявами яких була культурна та освітня сфери.

12 жовтня 1941 року комендант 246-ої польової комендатури полковник Берендес видав наказ «Про школи». В цьому наказі мова йшла про обов'язкове навчання дітей від 6 до 14 років. Викладачами повинні були працювати лояльні до німецької влади особи, з підручників необхідно було прибрати всю пропаганду. Загалом, на кінець 1941 року в Криворізькому районі діяло 49 шкіл в яких працювало 240 вчителів. З часом ситуація зі шкільництвом у місті та районі погіршується.

За сприянням криворізької «Просвіти» з 25 жовтня 1941 року та протягом майже року пропрацював Педагогічний інститут. 24 жовтня 1942 року Е. Кох підписав розпорядження яким заборонив навчання дітей від 15 років і старше. Так нацистське керівництво відверто задекларувало, що вища освіта народам Сходу непотрібна; окупантам потрібна була лише дармова робоча сила. Щоправда, професійно-технічні заклади, у тому числі і дві агрономічні школи в місті ще деякий час діяли.

З листопада 1941 року розпочала роботу Криворізька міська бібліотека. Вона об'єднала бібліотечні фонди Гірничого інституту і технікуму, тресту «Руда», НДГРІ, будинку лікаря та медтехнікуму. На момент відкриття бібліотеки книжковий фонд складав 180 тис. примірників.

Друкованим органом міської управи був часопис «Дзвін». Його керівником та ідейним натхненником був Д. Горбачов. Головним редактором був М. Пронченко член ОУН(Б). На сторінках часопису з'являються його статті про С. Петлюру, Є. Коновальця, М. Хвильового, уряд Української Народної Республіки і національно-визвольні змагання українського народу 1917-1921 років. На шпальтах «Дзвону» друкуються статті забороненого за радянських часів історика козаччини А. Каценка. Після арешту М. Пронченка її головним редактором стає М. Жосан. І протягом 1942-1943 років міська газета фактично перетворюється на відвертий рупор німецької пропаганди.

Окремо слід сказати про мистецьке життя у місті. В умовах війни театри та кіно були з одного боку, засобом пропаганди, а з іншого – відволікали місцеве населення від жахів війни та окупації. Театр почав відновлюватись відразу після приходу в місто німців, ініціатором відновлення був

місцевий актор В. Стен. Першим директором театру був І. Аністрат, пізніше його замінив Е. Штейн. В роки окупації в репертуарі театру були виразно проукраїнські драматичні твори українських класиків: «Тарас Бульба», 116 «Степовий гість», «Наталка-Полтавка», «Чайка», «Циганка Аза», «Катерина-мужичка», «Пошились в дурні», «Назар Стодоля», «Сорочинський ярмарок», «Осінній сон», «Мартин Боруля», «Мати наймичка», «Юрасева тітка», «Хмара», «Весілля», «Наймичка». Отже, робота колективу театру була доволі плідною. Але це не єдиний акторський колектив який діяв в місті в роки окупації. Було у місті декілька і аматорських колективів. Але «театральний ренесанс» тривав у місті відносно не довго. Вже 21 квітня 1943 року в газеті «Дзвін» було надруковано повідомлення про ліквідацію всіх театральних труп у місті.

Протягом 1941-1943 років в місті діяли три капели бандуристів, працювало 19 кінотеатрів.

Гусейнов, Г. Історія створення та діяльності агрошкол на Криворіжжі в окупаційну добу (1941-1943) // Соборність українських земель в контексті подій

- Другої світової війни: збірник матеріалів наукової конференції.- Кривий Ріг, 2000.- С.143.**
- Зубенко, Г. Німецька окупація у спогадах криворіжців // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної студентської конференції.-Кривий Ріг, 2005.-С.17-20.**
- Криворожский бассейн в годы Второй мировой войны и оккупации // Железрудное Криворожье – взгляд длиной в 135 лет. История в фотографиях и документах 1881-2016 гг. / Ю.Г. Вилкул, Н.И. Ищенко, И.А. Рукавицын, Н.И. Ступник.- К.: Книга-плюс, 2016.-С.96-99.**
- Лапенко, С. Реалізація гітлерівського нового порядку в Кривому Розі / С. Лапенко // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III .- Кривий Ріг, 2013.-С.249-255.**
- Мельник, А. Оккупация //Мельник, А. Криворожье: в пламени войны (1941-1944) / А. Мельник .- Кривой Рог: Дионис, 2014.-С.21-112.**
- Поддубная, С.И. Нацистский оккупационный режим в свидетельствах очевидцев / С.И. Поддубная // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III .- Кривий Ріг, 2013.-С.144-153.**
- Шахрайчук, І.А. Ставлення населення Дніпропетровщини до нацистського окупаційного режиму (1941-1943 рр.) / І.А. Шахрайчук // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Вип. II.- Дніпропетровськ, 2003.-С.219-240.**
- *****
- Миза, О. Війна очима очевидців: Кривбас у руїнах / О. Миза, С. Нікітіна //Червоний гірник.-2015.-18 червня.-С.10.**
- Левченко, Е. Кривой Рог: 922 дня оккупации / Е. Левченко // Звезда-4.-2013.-18 июня.-С.46.**
- Азарин, С. Как жил Кривой Рог в годы немецкой оккупации? / С. Азаркин // Пульс.-2013.- 14 августа; 21 августа; 28 августа.**
- Бухтияров, В. Немецкий оккупационный режим и его крах в Кривом Роге / В. Бухтияров // Домашняя газета.-2011.-23 февраля.-С.5.**
- Оккупация города с 14.08.1941 по 22.02.1944 языком документов и фактов // Коммунист Кривбасса.-2004.-№7.-С.4.**
- Левченко, Є. Освіта в період окупації / Є. Левченко // Звзда-4.-2001.-№50.-С.43.**

КРИВОРІЗЬКИЙ ГОЛОКОСТ.

Міський, Кривий Ріг 41 рік

Однією з жахливих сторінок окупації Криворіжжя був Голокост. Політика планомірного винищення єврейства була однією з пріоритетних для німецького керівництва під час війни з СРСР. Нажаль, не оминула страшна доля і криворізьких євреїв. Перші розстріли євреїв

Криворіжжя почались відразу після приходу німців.

В серпні 1941 року в Кривому Розі було знищено декілька сотень євреїв. 12 вересня 1941 року взвод 2-ої роти 318-го поліційного батальйону разом з СД розстріляли групу євреїв в районі с. Широке, а через два тижні (25 вересня 1941) частини 1-ої мотопіхотної бригади СС розстріляли євреїв в районі Кривий Ріг-Нікополь.

Найбільша в місті «єврейська акція» відбувалась 14-15 жовтня 1941 року. В цей день біля шахти №5 рудника Ілліча було знищено 2500 євреїв криворізьців та 800 євреїв військовополонених.

В травні 1942 року розпочалось знищення євреїв в Криворізькому, Сталіндорфському та Софієвському районах. За місяць було знищено близько 3 тис. євреїв. Останній акт трагедії криворізьких євреїв відбувся в селі Інгuleць де було знищено близько 1400 євреїв. 15 жовтня 1941 року західна комендатура повідомила, що в Кривому Розі євреїв не залишилось.

Серед загальної маси криворізьців були люди, які ризикуючи власним життям намагались врятувати єврейські сім'ї. Сьогодні відомо близько двадцяти таких осіб. Серед них слід згадати І.А. Шустик, М.С. Чумаченко, П.С. Огренич, І.С. Огренич, А.В. Толкачову, І.В. Дудку, С.В. Михайлова та інших. Всі вони згодом отримали високий титул – «праведник народів світу».

Особливо жорстоко нищили нацисти комуністів та радянських керівників. Виявивши залишки радянського партактиву окупанти загнали їх в приміщення НДГРІ й спалили.

Не оминула жорстока машина винищення і решту населення регіону. Буквально з перших днів окупації Кривого Рогу німці розпочинають показові розстріли мешканців. Відомо, що саме у Кривому Розі відбулась перша відома на Дніпропетровщині розправа німців над мирними громадянами. 26 серпня 1941 року в районі стадіону «Локомотив» окупанти розстріляли 14 мирних заручників.

Вже в 1942 а надто в 1943 році економіка Третього Рейху стала гостро відчувати нестачу робочої сили. Для роботи підприємств нацисти вирішили використовувати людський потенціал окупованих територій. Компанію по мобілізації оstarбайтерів здійснювали переважно

репресивними засобами. Загалом, за підрахунками істориків оstarбайтерами в роки окупації міста стали не менше 10 тис. криворіжців.

Під жорстокий терор окупантів попали практично всі мешканці міста. За найменшу провину людина могла бути покалічена чи навіть вбита. Так, в селі Ганівка німецький комендант вибив око Кирилу Бабенку, а двом дівчатам та робітнику зламав руки. В Червоному Шахтарі німець Гольц бив робітників за те, що ті низенько не кланяються. І такі випадки були непоодинокими. За підрахунками істориків всього в місті в роки окупації було

закатовано близько 20 тис. осіб.

Трагічною була і доля військовополонених Кривого Рогу і перш за все тих, що перебували в спецтаборі відомому як шталаг 338. Офіційно він діяв на території Кривого Рогу з січня 1942 по лютий 1943 років. В районі Кривого Рогу знаходилось три філіали шталагу 338 та два табори для мирного населення. Основний знаходився в районі цегляного заводу. В таборі утримувались військовополонені, цивільне населення. Умови утримання були нелюдські. Багатьох полонених використовували на

примусових роботах в колгоспах Криворізького району та було вивезено до Німеччини.

Місцеве населення не залишалось байдужим до страждань військовополонених. Збори продуктів та медикаментів розпочались з осені 1941 року. Багато жителів,

ризикуючи власним життям, допомагали рятувати полонених.

Патріоти, які працювали в шталазі по найму, рятували десятки полонених.

Отже, в роки окупації населення міста пізнало усі жахи чужинського ярма і репресії «нового порядку»: шибениці на базарних площах, розстріли, катування. І це тривало довгих 922 дні...

Дорохов, О. Шталаг 338: із спогадів В.М. Гука // Війна у пам'яті поколінь: матеріали наукової конференції. -Кривий Ріг, 2004.-С.13-15.

Левченко, Є.М. Криворізький концтабір за спогадами очевидця / Є.М. Прокопенко // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III.-Кривий Ріг, 2013.-С.196-203.

Левченко, Є.М. Спогади остарбайтера Величка П.Д. / Є.М. Прокопенко // Війна у пам'яті поколінь: матеріали наукової конференції.-Кривий Ріг, 2005.-С.65-69.

Немченко, А.А. Тяжкий спогад / А.А. Немченко // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. II .- Кривий Ріг, 2010.- С.24-27.

Прокопенко, Г. 26 серпня 1941 р.: трагедія заручників стадіону «Локомотив» / Г. Прокопенко, В.В. Стецкевич // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III .-Кривий Ріг, 2013.-С.59-65.

Нікітіна, С. «Шталаг-338» - фабрика смерті / С. Нікітіна // Червоний гірник.-2015.-14 травня.-С.12.

Стецкевич, В. Криворізький Бабин Яр? / В. Стецкевич // Червоний гірник.-2015.-11 червня.-С.5.

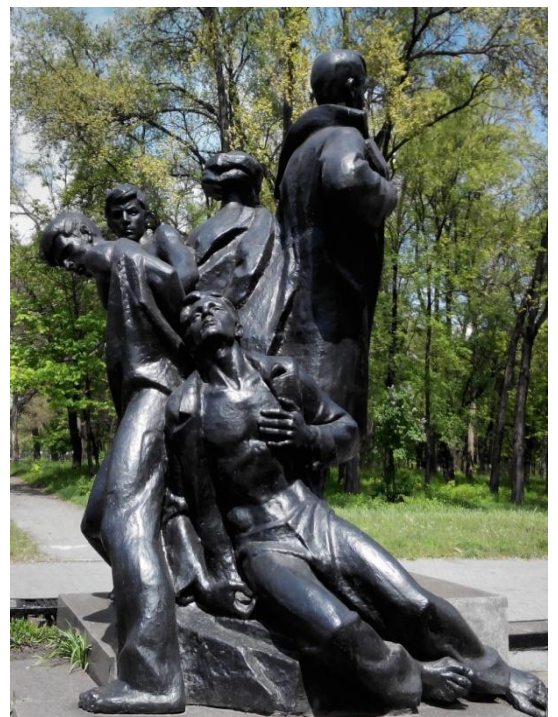
РУХИ ОПОРУ.

Були й ті хто не мирився з існуючим станом справ. Ось саме вони і об'єднувались у більшовицькі підпільні та партизанські загони, а також формували мережу націоналістичного підпілля у місті.

Вже 14 серпня 1941 року у місті з'явилась похідна група ОУН(Б), яку очолював П. Ріжко. До складу підпілля ОУН(Б) входили як місцеві мешканці, так і представники інших регіонів України. Криворізький міський провід ОУН(Б) восени 1941 року очолив місцевий мешканець інженер Сергій Шерстюк.

Протягом осені 1941 року міська управа працювала повністю під контролем націоналістів та у відповідності до оунівських директив, щодо прищеплення населенню християнських цінностей, реанімування історичної пам'яті через поширення інформації про українських героїв, пропаганди самостійницької ідеології, втілення її принципів у життя.

Було запроваджено офіційне вживання національного гімну „Ще не вмерла Україна”. Робилося багато для налагодження постачання міста продовольством, розвитку торгівлі. Відкривалися їдальні, перукарні, харчові та промислові крамниці. Проводився курс, щоб духовне життя будувалося з врахуванням історичного минулого, традицій і культури українського народу. Оунівці мали вплив на репертуар театру, капели бандуристів, діяльності музичної школи та народних, фахових, середніх шкіл. Навчальний та

виховний процес у них ґрунтувався на ідеях українського патріотизму з їх основним постулатом любові до матері-України і жертвності заради її визволення. В селі Грушівці почала працювати сільськогосподарська школа, а у Веселих Тернах – агротехнікум. Викладання в них впливало на національну свідомість учнів та студентів. Багато з них включилися в підпільну роботу. Товариство «Просвіта» організовувало аматорський театр, хати-читальні, музичні кружки, хор, спортивне товариство «Січ», видавничу діяльність.

Чи не головним напрямом роботи цього підпілля була агітаційна робота. В лютому 1943 року вдало операцію зі звільнення групи в'язнів з концтабору 338 здійснив І. Білик, який вільно володів німецькою мовою. Перевдягнувшись в форму німецького офіцера, він зміг вивести людей і допоміг переправити їх в безпечне місце.

Діяльність ОУН не суперечила німецькій антирадянській політиці тому не зазнавала особливого супротиву з боку окупаційної військової адміністрації. Однак, розгалужене та добре організоване підпілля проіснувало недовго. Почалися арешти провідників організації та їх страти. Після ліквідації активу 27 жовтня залишки організації покидають місто в напрямку Умані.

Інші підпільні антифашистські організації були створені за ініціативою патріотично налаштованих містян, як комуністів і комсомольців, так і позапартійних. На Криворіжжі в роки окупації діяло 14 підпільних груп та два партизанських загони, які об'єднували понад 300 чоловік. Серед них групи Ю. Козаченка та Ф. Щербака, Т. Шинкарьова, А. Родіонової, М. Гриньова, М. Решетняка, «Дзержинець» під керівництвом І. Демиденка, В. Козиненко, А. Мосенцова та ін. Георгій Седнів.

Підпільні організації випускали і поширювали листівки та зведення радянського інформбюро, які приймали по радіо. Також вони здобували зброю, переховували червоноармійців і допомагали їм перетнути лінію фронту, діставали шрифт для підпільної друкарні, пошкодили лінію зв'язку військового призначення. Провели кілька диверсій, висадили в повітря залізничний міст та військові ешелони, вивели з ладу 12 автомашин ворога. На одному з рудників,

підготовлених фашистами до пуску, було вчинено диверсію – кількома вибухами було знищено компресорну установку, підйомник та деякі інші механізми, вбито й поранено багато гітлерівців. На початку 1942 року було зруйновано інший рудник, де фашисти намагались налагодити видобуток руди. Підпільники визволили з концтабору понад 200 юнаків і дівчат, яких фашисти збиралися відправити до Німеччини. 3 жовтня 1943 року підпільники вели збройну боротьбу з окупантами.

У грудні 1942 року на базі створених ще в 1941 році груп виник великий партизанський загін під командуванням колишнього вчителя ФНЗ рудника «Інгулець» Г.М. Седнєва. За час своєї бойової діяльності загін Г.М. Седнєва знищив 429 гітлерівців і поліцаїв (у тому числі

гебітскомісара м. Бердянська), висадив у повітря 2 залізничні мости, пустив під укіс 4 ешелони, знищив 40 автомашин ворога. Коли Червона армія почала визволяти Кривий Ріг, криворізькі підпільники взяли активну участь у цих боях. Другий партизанський загін очолювали Борис Шангін та Герасим Рибалко. Патріоти, здобувши гвинтівки та кулемет, пішли в дніпровські плавні, а пізніше з боями пробилися до Чорного лісу, що під Знам'янкою на Кіровоградщині.

Нацистське командування відповідало жорстоким терором. Багатьох підпільників та партизан було заарештовано та, після нелюдських катувань, страчено. Загинули Герасим Рибалко, Никифор Прохода, Георгій Седнів, Степан Жовтоног, група Решетняка, Василь Просяник та багато героїв-патріотів.

Дніпропетровська ОУН у боротьбі з німецькою окупацією: документи та матеріали / за ред. В. Пронченка; упоряд. Ю.Щур, А. Середін.- Дніпропетровськ, 2010.- 46 с.

Дольчук, А.В. Їх серця палали любов'ю до України (Українське націоналістичне підпілля на Криворіжжі в роки війни 1941-1945 рр.) / А.В. Дольчук // Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини: матеріали наукової конференції .- Кривий Ріг, 2005.-С.46-51.

Дольчук, А.В. Правда про Союз добровільних товариств ліквідації фашизму (з історії криворізького підпілля 1941-1945 рр.) / А.В. Дольчук // Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини: матеріали наукової конференції .- Кривий Ріг, 2005.-С.52-56.

Журавель, О. Підпільники з криворізької школи №15 / О. Журавель та ін. // Війна 1941-1945 рр.: події, оцінки, спомини: матеріали наукової конференції .- Кривий Ріг, 2005.-С.128-131.

Націоналістичний рух на Україні в період окупації // Криворіжжя: від села до села: альманах про історичне минуле, сьогодення та майбутнє Криворізького району / упоряд. Т.І. Семенова.- Кривий Ріг: ПП Конон, 2011.-С.149-150.

Бухтіяров, В. Народне ополчення / В. Бухтіяров // Червоний гірник.-2012.-20 червня.-С.7.

Воронова, Т. Криворізький Аджимушкай / Т. Воронова // Червоний гірник.-2011.-22 жовтня.-С.5.

Соловйов, С. Вони боролись у тилу / С. Соловйов, А. Родічкіна // Червоний гірник.-2011.-24 вересня.-С.2.

Прокопчук, О. Від Дніпровських плавнів та й по всій Україні / О. Прокопчук // Червоний гірник.-2010.-9 вересня.-С.2.

ВИЗВОЛЕННЯ КРИВОГО РОГУ.

Гітлерівське командування усвідомлювало чим обернеться для рейху втрата українського Правобережжя та Півдня з його багатими продовольчими ресурсами, марганцем Нікополя і залізною рудою Криворіжжя, з першокласними морськими портами Чорного моря. Тому противник і кинув на утримання Правобережжя до 40 відсотків своєї піхоти, 72 відсотки танкових дивізій, 40 відсотків літаків та ін.

В жовтні–грудні 1943 р., коли війська Степового (з 20- го жовтня 1943 р. – 2-го Українського) фронту під командуванням генерала армії І.С. Конєва вийшли на підступи до Кривого Рогу і Кіровограду , визволили перші населені пункти північних і північно-східних теренів

Криворіжжя та рудники: «Жовта Ріка», імені Леніна, імені Рози Люксембург. Вони закріпились на р. Інгулець. Але, не маючи достатніх сил для подальшого наступу, перейшли до оборони, ведучи запеклі бої з ворогом. Ситуацію значно ускладнювали безперервні дощі , які зруйнували більшу частину доріг. Підвезення боєприпасів, пального та продовольства був вкрай ускладнений. Частину необхідного озброєння та матеріалів було доставлено літаками 50-ї повітряної армії та цивільної авіації.

Вранці 24 жовтня 1943 р. після артилерійської підготовки підрозділи 18-го танкового корпусу з десантом піхоти почали штурм Старої частини міста. Протягом 8 годин в оточенні на вулиці Леніна билась танкова рота старшого лейтенанта Романенка Г.О., який особисто прицільним вогнем знищив німецький танк, 2 бронетранспортери, 3 кулеметні позиції, до 70 гітлерівців . Командир танку Т-34, молодший лейтенант Козлов М.М. знищив 5 дзотів, протитанкову гармату, 4 бронемашини, 5 бронетранспортерів.

29-30 жовтня гітлерівське командування кинуло проти ослаблених в боях семи стрілецьких дивізій 37-ї армії, які діяли на розтягнутому на 140 км фронті, сім танкових дивізій загальною чисельністю до 800 танків! Три танкові дивізії нанесли лобовий удар з боку Кривого Рогу, а ще 4 танкові дивізії – збоку Кіровограда в тил 57-му стрілецькому корпусу. Радянські війська змушені були відійти. Стрілецькі дивізії 37-ї армії, які потрапили в оточення, вдень відбивали запеклі атаки ворога, а вночі, за наказом командування, відходили на нові рубежі.

Важкі бої велися на лінії сіл Веселі Терни – Недайвода. 30 жовтня 1943 р. запеклий бій точився і під с. Веселий Кут, що на підході до рудника імені Фрунзе. Про ступінь спротиву гітлерівських військ свідчить кількість масованих нальотів їх авіації : близько 100 літаків здійснювали до 750-850 вильотів в день. Остаточо було зупинено контрнаступ гітлерівських

військ 3 листопада 1943 р. Однак, не маючи достатніх сил продовжити наступ, війська 2 Українського фронту перейшли до оборони.

Наступ на нікопольсько – криворізькому напрямку було поновлено наприкінці січня 1944 р. 3-й та 4-й Українські фронти поповнилися людьми, технікою, боєприпасами.

Головний удар 3-го Українського фронту в складі 46-ї армії генерал-лейтенанта Глаголева В.В., 8-ї гвардійської армії генералполковника Чуйкова В.І. і 4-го гвардійського механізованого корпусу був спрямований на Апостолово, 4-го Українського фронту – на Нікополь; допоміжний – 37-ю армією на Кривий Ріг.

8 лютого було визволено м. Нікополь. Військам противника лише ціною великих втрат удалось відступити в район Кривого Рогу. Після ліквідації нікопольського угруповання ворожих військ, командування 3-го Українського фронту не призупинило бойових дій. Одночасно здійснювалось поповнення наступаючих армій резервами та боєприпасами.

На заключному етапі Нікопольсько-Криворізької операції радянським військам було підтверджено завдання оволодіти Кривим Рогом і відкинути ворога за р. Інгулець. Ворог чинив шалений опір.

Контратаками намагався відкинути просування наших військ. Безпосередньо у Кривому Розі утримували оборону частини 5-ти піхотних та 2-х танкових дивізій 6-ї польової армії Вермахту. Труднощі просування посилювала і негода. Жахливе бездоріжжя, багнюка, у якій буксували

навіть трактори і тягачі, заважали пресуватися, переслідувати ворога, перекривати шляхи його відступу. Перемагати негоду допомагали місцеві жителі. За допомогою криворіжців радянські воїни переносили снаряди і патрони від позиції до позиції на десятки кілометрів.

16 лютого погода дещо покращилась і 17 лютого після перегрупування і підтягування відсталих через снігові замети артилерії та тилів, після артилерійської підготовки війська 3 Українського фронту перейшли в умовах бездоріжжя в наступ на місто.

Внаслідок снігопаду та заметілі радянська авіація не змогла надати належної підтримки наступаючим лавам танків та піхоти. Вогонь артилерії та мінометів розчищав шлях радянським бійцям, які атакуючи, брали штурмом один опорний пункт ворога за другим.

21 лютого були звільнені залізнична станція Кагановича та прилегле до неї селище 7-й кілометр (нині с-ще ім.Суворова), 22-го – залізнична станція і селище Довгинцеве, Соцмісто, селища ім. Шевченка, ім. Дзержинського та ім. Чкалова, більша частина Центрально-Міського району.

22 лютого після важких боїв 48-а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа металургійним заводом, а згодом – в результаті 5-годинних атак визволила – Соцмісто.

Справжній героїзм показали у цих боях 6-й та 9-й окремі штурмові батальйони. Вирішальним ударом 21 лютого вони оволоділи залізничною станцією Червона, звільнили робітниче селище.

Тож, до 16 годин 22 лютого силами чотирьох армій місто було очищено від гітлерівців. Між тим, боротьба за Кривий Ріг в сучасних його межах тривала впродовж і наступних днів лютого - березня 1944 року.

За відвагу в боях 26 військовим частинам і з'єднанням присвоєно почесне найменування «Нікопольські», «Криворізькі», 14 солдатам присвоєно звання Герой Радянського Союзу, столиця СРСР салютувала воїнам-визволителям 20-ма артилерійськими залпами з 224 гармат.

Бухтіяров, В. Визволення. 1943-1944: нариси про визволення Криворіжжя від фашистських загарбників / В. Бухтіяров, Т.Воронова .- Кривий Ріг, 1994.- 240 с.

Бухтіяров, В. Освободители: книга очерков об особо-дителях Кривого Рога, осень 1943-зима 1944 гг. / В. Бух-тіяров .- Кривий Ріг, 1999.- 248 с.

Дояр, Л.В. Визволення Кривого Рогу від німецько-фашистських загарбників: за матеріалами військових мемуарів / Л.В. Дояр // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. II .-Кривий Ріг, 2010.- С.160-167.

Мельник, О.О. Маловідомий епізод боїв за Кривий Ріг / О.О. Мельник // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. III .- Кривий Ріг, 2013.-С.153-160.

Федоренко, П.Й. Освобождение / П.Й. Федоренко // Війна у пам'яті поколінь: матеріали міжрегіональної наукової конференції. Вип. II .- Кривий Ріг, 2010.-С.61.

Бухтіяров, В. Так оборонявся враг / В. Бухтіяров // Червоний гірник.-2016.-2 лютого.-С.5.

Миза, О. Вони визволяли Кривий Ріг / О. Миза // Червоний гірник.-2015.-19 лютого.-С.10-11.

Танковый прорыв // Червоний гірник.-2014.-23 жовтня.-С.8.

Чубенко, Є. Бій за «Криворіжсталь» / Є. Чубенко // Червоний гірник.-2009.-19 лютого.-С.2.

Галка, В. Мамо, наші прийшли! / В. Галка // Червоний гірник.-2009.-21 лютого.- С.1.

Воронова, Т. Обережно, історія! Атака штрафників на Червоній / Т. Воронова // Червоний гірник.-2008.-29 березня.-С.4.